

STRETÁVANIE SA KULTÚR ALEBO VYROVNÁVANIE SA S INAKOSŤOU

FRANTIŠEK NOVOSÁD, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Fenomén kultúry sa dostal do centra súčasného uvažovania z niekoľkých dôvodov. Nepochybne silným motívom je vnútorný vývoj filozofického a vedeckého myslenia, premýšľania o spoločnosti a jej dejinách, rastúca váha interdisciplinárneho myslenia, teda myslenia orientovaného na skúmanie súvislostí, podmieneností, kontextov. Na analýze vývoja disciplín takých vzdialených od seba, ako sú dejiny vedy a politická teória, by sme mohli ukázať, ako sa základným interpretačným rámcom stáva pojem kultúry.

Ako interpretovať konflikty súčasného sveta. Aktuálnosť pojmu kultúry však rastie aj z praktických dôvodov, a to všade tam, kde sa pokúšame interpretovať konflikty súčasného sveta.

K dispozícii máme niekoľko možností, ako vysvetľovať tieto konflikty: môžeme ich interpretovať ekonomisticky ako zápas o nedostatkové zdroje, môžeme ich interpretovať politicky ako boj o moc, môžeme ich interpretovať ako nezámerný výsledok aspoň čiastočne cieľavedomého konania (aj veľké konflikty môžu byť výsledkom "nedorozumenia", nedostatku komunikácie, aspoň takto ich interpretujeme na základe možných výsledkov dilemy väzňov); a konflikty môžeme interpretovať aj v horizonte kultúry ako jednu z foriem boja o uznanie.

Pri interpretácii konfliktov súčasného sveta možno použiť všetky tieto postupy: aj pri dnešných konfliktoch ide o materiálne zdroje, o moc, o uznanie a o neschopnosť predvídať dôsledky vlastného konania. Myslím však, že osobitne silný je dnes komponent boja o uznanie, boja o identitu, teda o právo na svoj spôsob života, o právo na vlastnú interpretáciu sveta.

Kultúra ako médium sebainterpretácie. Médium, v ktorom sa odohráva boj o uznanie, je kultúra, ktorú by sme mohli charakterizovať ako komplex interpretačných praktík, pričom ide - a to treba zdôrazniť - o interpretácie spôsobom činnosti a trpnosti, teda spôsobom života, nielen spôsobom myslenia. Sebainterpretácia nie je intelektuálnym, ale existenciálnym výkonom. Život ako interpretácia prírodou zadaných podmienok a rámcov našej existencie nemusí byť sprostredkovaná reflexívnym, teoretickým vedomím. Väčšinou, predovšetkým v každodennom živote, sa rozhodujeme na rovine spontaneity, nie na rovine reflexívneho vedomia. (Z dobrých dôvodov sa niektorí filozofi - napr. Heidegger - pokúšajú pri opise základných štruktúr ľudskej existencie zaobísť bez pojmu vedomia.)

Každá kultúra sa však snaží základné rozhodnutia o cieľoch a hodnotách nášho konania zvýrazniť, predstaviť ich ako vzor, ako výsledok rozhodnutia konkrétnych ľudí

alebo bohov. Typickým príkladom je udalosť opísaná v Starom zákone, keď Mojžiš prináša z hory Sinaj svojmu ľudu dosky so základnými príkazami, ktoré upravujú vzťah človeka k bohu a vzájomné vzťahy medzi ľuďmi. Analogická udalosť je opísaná vo všetkých mytológiách, vo všetkých náboženstvách. Človek je pochopený ako bytosť (sám seba chápe ako bytosť), ktorej sa dáva na vedomie, ako sa má správať, aké spôsoby života má voliť. Zápas o uznanie medzi ľuďmi sa potom javí ako zápas medzi bohmi, ideami, idolmi, ideológiami, koncepciami života.

Ako chápať inakosť iného. Interpretácia rozdielov v spôsobe života, v spôsobe usporiadania spoločnosti, rozdielov vo vierach a konvenciách patrí k základným témam európskej filozofickej tradície. "Iný" predstavoval najprv "barbara", až neskôr sa stal bytosťou, s ktorou sa musím vyrovnávať, nájsť s ňou spôsob koexistencie. S ideou "vyrovnávania" *rozdielných kultúr, rozdielných spôsobov sebainterpretácie* sa stretávame až v procesoch formovania veľkých ríš - na západe išlo predovšetkým Macedónsku a Rímsku ríšu. Predovšetkým Rím s ideou občianstva našiel rovinu, ktorá presahovala etnické, náboženské a do istej miery aj sociálne rozdiely, a *tak hľadala spôsob koexistencie ľudí s rozdielnymi koncepciami života*. Na tieto zárodoky rímskeho právneho a politického univerzalizmu potom mohol nadviazať spirituálny univerzalizmus kresťanstva.

Pre predosvietenské myslenie bolo charakteristické, že rozdiely sa interpretovali obyčajne v morálnych kategóriách a považovali sa za raz navždy dané, pripisoval sa im substanciálny charakter. Od obdobia osvietenstva máme sklon rozdiely v spôsoboch života vysvetľovať ako rozdiely dejinnej úrovne, stupňa vývoja. Rozdiely medzi jednotlivými spoločnosťami si vysvetľujeme ako znak historického zaostávania alebo historického náskoku. Nepochybne existuje i tento druh rozdielov, keď rozdiel medzi pisacím strojom a počítačom takisto ako rozdiel medzi kalkulačkou a počítačom je rozdielom medzi zaostávajúcim a pokročilejším. Existujú však rozdiely, ktoré už nedokážeme jednoznačne umiestniť na os zaostávania/pokrok. Rozdiel medzi ideálmi života, rozdielne ponímania ekonomickej racionality, rozdielne etiky práce sa tiež dajú ešte umiestniť - aspoň čiastočne - na os pokrok/zaostávanie, aj keď - aspoň pokiaľ ide o ideály života - tu už nie sme si takí istí. Sú tu však rozdiely v spôsobe sebaopímania, rozdielne vnímania času a priestoru, rozdielne vnímania vzťahu medzi mužom a ženou, rozdielne vnímania hodnoty veku, ktoré sa nedajú umiestniť na os pokrok/zaostávanie. A práve tieto rozdiely zrejme patria k tým, ktoré vytvárajú jadro kultúry.

Osobná identita a mocenský konflikt. Stretnutie s "inakosťou", s "cudzími bohmi" však nemusí byť - a v dejinách často ani nebolo - rámcované úsilím o vzájomné pochopenie, veľmi často sa stretávame s apriórnym odmietnutím pochopiť. Stretnutie kultúr je však udalosťou nielen v dimenzii zmyslu a významu, ale aj v dimenzii moci, a preto môže prebiehať nielen ako dialóg, úsilie o vzájomné pochopenie, ale aj ako konflikt, dokonca ako konflikt typu "kto z koho". Pre jednotlivca sa styk s inou kultúrou veľmi často podobá styku s novou chorobou: ľahko jej podľahne, stará identita sa stratí, nová nevznikne. Stretnutia kultúr vždy sprevádza zložitá hra pocitov nadradenosti a menejcennosti. Do boja o uznanie sa vždy zapája celý človek, nielen jeho intelekt.

Základné možnosti: kooptácia, oddelenie, eliminácia, synergia. Vcelku sa však na stretnutie s "iným" dá reagovať niekoľkými základnými spôsobmi: "iné" sa môžem pokúsiť kooptovať, zaradiť do "vlastného", môžem ho odmietnuť ako zlé, nepravdivé alebo ako nepravé, v stretnutí s iným môžem relativizovať svoje vlastné viery alebo môžem cudziemu podľahnúť, odmietnuť vlastných bohov a začať uctievať iných bohov. Takto môžeme vymedziť niekoľko základných stratégií, ako sa vyrovnávať s inakosťou iného. Sú to nasledujúce stratégie: kooptácia (integrácia, anexia, kolonizácia), oddelenie (kastovníctvo, apartheid), eliminácia ("prevalcovanie", vyhubenie), synergia, resp. produktívna koexistencia kultúr.

Kooptácia a eliminácia. Prvé dve stratégie, stratégia kooptácie a stratégia eliminácie, sa zdajú byť (a prakticky aj sú) protikladné. Spája ich však predpoklad, že ozajstnou kultúrou je len moja vlastná, že iného môžem plne akceptovať len vtedy, keď sa zbaví svojej inakosti, keď sa stane takým, ako som ja sám. So samozrejmosťou predpokladám, že zbaviť sa takto inakosti je dobrá ponuka, a iný, pokiaľ je racionálnou bytosťou, ju akceptuje, zbaví sa svojej inakosti. Ak odmietne našu ponuku, ak odmietne stať sa takým, ako sme my, tak nie je racionálnou bytosťou, škodí sám sebe a musíme si rozmyslieť, čo s ním. Stratégia kooptácie sa uplatňuje v niekoľkých modalitách: môže ísť o presviedčanie, o výchovu, o prevýchovu, rôzne formy tlaku, rôzne spôsoby "civilizovania". Kooptácia je vlastne základný spôsob, ako sa vytvárajú kolektívne identity, procesmi kooptácie sa etniká premieňajú na moderné národy, podobným spôsobom sa vytvára aj povedomie občianskej príslušnosti. Vo všetkých týchto prípadoch predsa ide o to, ako umožniť všetkým obyvateľom daného štátu, aby participovali na určitom spôsobe života, aby rešpektovali isté hodnoty.

Príkladom procesov vytvárania a udržiavania kolektívnych identít rôznymi kombináciami kooptácie a eliminácie je utváranie moderných štátov a moderných národov. V oboch prípadoch sa kolektívna identita, národné a občianskej vedomie, vytvárajú ako spájanie sebadeterminácie a determinácie zvonku, sebavýchovy a výchovy. História píše víťazi, a preto v príbehoch formovania sa národov a štátov počujeme len o postupoch kooptácie, menej sa už hovorí o odvrátenej strane týchto procesov, o eliminácii, marginalizácii tých, ktorí neboli schopní (alebo ochotní) včleniť sa do procesov kooptácie. Syntéza nakoniec nie je jedinou možnosťou pri stretaní kultúr, možná je aj divergencia, vzájomné odpudzovanie.

Oddeľovanie. Tam, kde kooptácia zlyháva, resp. tam, kde niet "politickej" ani "kultúrnej" vôle ju presadiť, tam sa koexistencia s iným rieši oddelením, vytýčením a spevnením sociálnych hraníc. Historickým príkladom takéhoto oddelenia, kastovníctva, je vytváranie rezervácií, apartheid, geto. Lévi-Strauss sa v *Smutných trópoch* pokúša vypátrať motívy, ktoré viedli k vzniku kastového systému v Indii. "Je pre človeka tragické, že tento veľký pokus stroskotal, chcem povedať, že v priebehu histórie sa kastám nepodarilo dostať do stavu, v ktorom by si zostali navzájom rovné práve vďaka svojej rôznosti - rovné v tom zmysle, že by boli nesúmerateľné - že sa do ich vzťahu vo-trela tá zradná dávka rovnorodosti, ktorá dovolila vzájomné porovnávanie, a tak

i utvorenie určitej hierarchie. Lebo súžitie ľudí môže byť vytvorené na uznaní, že všetci sú rovnakou mierou ľuďmi, ale každý iným spôsobom, môžu však dospieť k stabilnému súžitiu i tak, že jedni budú druhým upierať ľudstvo súmerateľne s ich ľudstvom, a že teda jedni budú druhým podriadení." ([1], 102)

Ideovým základom oddeľovania je presvedčenie o bytostnej nerovnosti ľudí. Toto učenie o nerovnosti malo niekoľko podôb, rasizmus je len jednou z nich. Historicky veľmi častý bol však iný spôsob vyrovnávania sa s inakosťou, keď bol iný zbavený jeho inakosti a vôbec sa neuznával ako "iný". Najdrastickejším príkladom takéhoto postupu sú etnické čistky, holocaust.

Po roku 1945 sa zdalo, že politika eliminácie patrí minulosti. Presadila sa koncepcia základných ľudských práv, ku ktorým sa - aspoň deklaratívne - hlásili všetky štáty, ktoré chceli byť považované za civilizované. Politika eliminácie, pokiaľ sa vyskytovala, sa považovala za náhodnú fluktuáciu, za prežitok barbarstva. Je však smutným faktom, že takýto typ politiky nepatrí minulosti, že sa v poslednom desaťročí stala niekoľkokrát dokonca oficiálnou politikou vlád. Etnické vojny sú realitou dneška a bolo by smutné, keby jedinou reakciou na ne bolo ich morálne odsúdenie. A nemali by sme zatvárať oči ani pred tým, že aj v moderných štátoch dochádza k vytváraniu faktických apartheidov. Koexistencia rozličných kultúr je otázkou, na ktorú môžeme dostať rozličné odpovede, dokonca aj také, ktoré sú pre humanisticky zmýšľajúcich ľudí neprijateľné. Lévy-Strauss už na začiatku 60-tych rokov napísal: "Šíri sa systematické znehodnocovanie človeka človekom a bolo by príliš pokrytecké a príliš nevedomé uhybať tomuto problému s výhovorkou, že ide len o momentálnu nákazu." ([1], 102)

Positívna kooperácia. Stratégia kooptácie predpokladala, že "iný" sa zbaví svojej inakosti a stane sa takým, ako sme my, alebo aspoň podobným. Kooptáciou sa vytvárali cirkevné spoločenstvá, moderné národy, občianstva moderných štátov. K historicky najvýznamnejším pokusom o tento typ kooptácie patrí severoamerický "melting pot" a pokus o vytvorenie "sovietskeho človeka". Melting pot možno považovať aspoň čiastočne za príklad úspešnosti stratégie kooptácie, pokus o vytvorenie "sovietskeho človeka" je zasa príkladom neúspešnej stratégie.

Nemôžeme však zabudnúť, že kooptácia sa veľmi často spája s homogenizáciou, so zrieknutím sa vlastnej identity, prijatím novej identity. Ideálom dneška je synergia, kooperácia z vlastnej voľby.

Vnútorne štiepenie ako podmienka pochopenia iného. Problém vzťahu k inému najčastejšie chápeme ako vzťah k niekomu vonku, ako vzťah k vonkajšiemu. Kultúra však nie je čosi vnútorne jednotné, homogénne. Také nie je ani to, čo viac menej intuitívne identifikujeme ako európsku kultúru. Európska kultúra vznikala syntézou, "stanovovaním horizontov" rozličných ideových iniciatív. Táto syntéza však neprebíhala ako harmonické spájanie vo forme "zjednocovania", ale vo forme konfliktu. Výsledkom je jednota, ktorá je stále problematická, zostáva otvorenou otázkou. Nakoniec dodnes nemôžeme považovať syntézu antického a judaisticko-kresťanského konceptu života za skončenú. Nietzsche a Kierkegaard ju považovali za nemožnú, vedúcu k degenerácii,

pričom podľa Nietzscheho nositeľom zla bolo kresťanstvo, kým podľa Kierkegaarda zasa antický racionalizmus.

Práve táto permanentná problematickosť konfliktnej syntézy, ktorou vznikala a vzniká európska kultúra, poukazuje na to, že vyrovnanie sa s "inakosťou" patrí k základným európskym skúsenostiam. Tento problém si kládli už starí Gréci a známy zlomok, v ktorom Xenofanes z Kolofónu tvrdí, že "Etiópcania si predstavujú svojich bohov čiernych a s tupým nosom, naproti tomu Trákovia modrookých a červenovlasých", možno pochopiť aj ako pokus zbaviť "inakosť" záhadnosti. Ved' keď pochopím, prečo sú bohovia iných iní ako moji, prestanem sa ich báť, prestanem nimi opovrhovať, prestávam "iné" chápať ako cudzie, ako nepriateľské. A aj keď prax Európy bola veľmi často iná, predsa len ochota poznať iného a uznať ho v jeho inakosti bola prítomná ako možnosť, ktorá sa mohla stať mierou skutočnosti.

Je otázkou, do akej miery tento racionalistický optimizmus, ktorý s takou jasnosťou artikuloval Xenofanes z Kolofónu, môže byť pre nás ukazovateľom cesty ešte aj dnes.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/6118/99.

LITERATÚRA

- [1] LÉVY-STRAUSS, C.: Smutné trópy. Praha, Odeon 1966.

Doc. PhDr. František Novosád, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR